

Τα Τετράδια της Φυλακής του Αντόνιο Γκράμσι: προ-θεωρητικές παραδοχές, θεωρίες για τη γλώσσα και γλωσσική πολιτική¹

Μαρία Τζεβελέκου

Εισαγωγή

Είναι πάντα μεθοδολογικά προβληματικό να ανατρέχει κανείς σε κείμενα στοχαστών που διατυπώνουν συνολικές προσεγγίσεις για τα κοινωνικά μορφώματα για να αναζητήσει και να ερμηνεύσει τις αντιλήψεις τους γύρω από ορισμένα ζητήματα που αποτελούν μέρος αυτών των κοινωνικών μορφωμάτων. Όχι μόνο γιατί η γενικότερη προσέγγιση ρίχνει βαριά τη σκιά της στα επιμέρους ζητήματα, αλλά επίσης γιατί ο στοχαστής αποδιαρθρώνει κατά κάποιον τρόπο την εσωτερική συνοχή ενός συγκεκριμένου πεδίου για να εντάξει επιλεκτικά ορισμένα από τα συστατικά του σε μια γενικότερη κοσμοαντίληψη που έχει τη δική της συνοχή στο πλαίσιο της οποίας τα συστατικά αυτά αποκτούν διαφορετική σημασία. Έτσι οι αμφίδρομες πορείες από το γενικό στο ειδικό και το αντίστροφο είναι δυσδιάκριτες και δύσκολα ερμηνεύσιμες.

Το ζήτημα εμφανίζεται πιο περίπλοκο όταν αποπειράται κανείς να ερμηνεύσει τη σκέψη του Γκράμσι για τη γλώσσα και να δει πώς αυτή συγκροτείται τόσο σε αναφορά με τις αντιλήψεις και τις θεωρίες για τη γλώσσα που σηματοδούν την εποχή του όσο και σε σχέση με την δική του κοσμοαντίληψη. Όχι μόνο γιατί ο Γκράμσι ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τη γλώσσα και είχε ασχοληθεί με τη γλωσσολογία στα φοιτητικά του χρόνια, -μερικοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι έχει αναπτύξει μια

¹ Ανακοίνωση στο συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές Κοινωνικές Επιστήμες και τη Θεωρία» (30 Νοεμβρίου -1 Δεκεμβρίου 2007), οργανωμένο, υπό τη διεύθυνση του Γιάννη Βούλγαρη, από το Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Τα κείμενα του Γκράμσι που συζητούνται είναι δημοσιευμένα στα: Hoare, Q & G. N. Smith (επιμ) (1971) *Selection from Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (1929-1935), στο εξής PN, ιδιαίτερα τα τμήματα με θέμα «The Study of Philosophy», σελ. 323-377 και «Problems of Marxism», σελ. 378-472 Λονδίνο, Lawrence and Wishart Ricci, F (επιμ) (1975) *Gramsci dans le texte, Cahiers de prison*, ιδιαίτερα το τμήμα με θέμα «Langue nationale et grammaire, Essai de Croce: cette table ronde est carrée» (1935), στο εξής CP, σελ. 675-688, Παρίσι, Editions Sociales.

πρωτότυπη θεωρία για τη γλώσσα-² αλλά γιατί μέσα στη δική του αντίληψη της κοινωνίας η γλώσσα κατέχει κυρίαρχη θέση, που είναι αρκετά διαφορετική από τη θέση που της απέδιδαν μέχρι αρκετά πρόσφατα μερικές από τις τρέχουσες μαρξιστικές αναλύσεις.

1. Αντιλήψεις για τα γλωσσικά ζητήματα: οι κυρίαρχες τάσεις

Κάνοντας, με βάση τα κείμενά του, μια χοντρική ανασύσταση των προσλήψεων που είχε ο Γκράμσι αναφορικά τόσο με τις θεωρίες όσο και με τις τρέχουσες αντιλήψεις και πρακτικές για τη γλώσσα, θα σταθώ στα εξής σημεία:

Σε σχέση με τα καθαρά γλωσσολογικά ρεύματα, αναφέρεται συχνά στο νεο-γραμματικό πρότυπο, το οποίο συγκρότησε την ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία. Από τα γραπτά του μπορούμε να συναγάγουμε ότι γνώριζε καλά τις μεθόδους του προτύπου αυτού καθώς μαθήτευσε πλάι στον Matteo Bartoli. Τα πράγματα είναι πιο συγκεχυμένα σε σχέση με τον δομισμό, με βάση τον οποίο συγκροτήθηκε η γλωσσολογία όπως την ξέρουμε σήμερα, παρόλο που ο δομισμός έχει εκλείψει εδώ και δεκαετίες και αποτελεί πλέον μέρος της παράδοσης. Είναι πιθανόν να γνώριζε ορισμένα στοιχεία του, καθώς διατηρεί την διάκριση ανάμεσα σε *lingua* (γαλλ. *langue*) και *linguaggio* (γαλλ. *langage*), όπου, σύμφωνα με τον Saussure, ο όρος *lingua* μπορεί να αναφέρεται τόσο σε μια συγκεκριμένη γλώσσα όσο και στον γλωσσικό κώδικα, ο οποίος πραγματώνεται μέσω της ομιλίας (*parole*), ενώ ο όρος *linguaggio* αναφέρεται αφενός στη δυνατότητα να μεταδίδει κανείς μηνύματα, γλωσσικά ή μη γλωσσικά και αφετέρου στην πραγμάτωση των αφηρημένων κανόνων της *lingua*. Από τα συμφραζόμενα μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Γκράμσι επίσης γνώριζε –και διαφωνούσε– τις απόψεις του Marr (1864-1934), του «επίσημου» σοβιετικού γλωσσολόγου, σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα συνιστά ένα εποικοδόμημα της οικονομικής πραγματικότητας, ανάλογο με το θεσμικό ή το πολιτικό σύστημα. Είναι πιθανόν, τέλος, ο Γκράμσι να γνώριζε τις αντιλήψεις του Bakhtine (Volochnin) (1895-1975), του οποίου τα έργα εκδόθηκαν στα τέλη του '20 και στις αρχές του '30,

² Για το θέμα αυτό βλ. το άρθρο του Niels Helsloot (1989) “Linguists of all Countries...! On Gramsci's Premise of Coherence”, *Journal of Pragmatics* 13, 1989, 547-566.

καθώς οι απόψεις των δύο αυτών στοχαστών εμφανίζουν μιαν αξιοσημείωτη συνάφεια αν όχι ταύτιση.³

Σε σχέση με τη φιλοσοφία, συζητά ορισμένες απόψεις του Croce,⁴ σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα είναι η ατομική έκφραση, άρα δεν υπόκειται στις νόρμες της γραμματικής, αλλά στις αρχές της αισθητικής. Η πρόταση που αποτελεί αφορμή για τη συζήτηση είναι η εξής: *Το στρογγυλό τραπέζι είναι τετράγωνο*. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η πρόταση αυτή δεν είναι αποδεκτή. Διαβάζοντας τα σχετικά κείμενα καταλαβαίνει κανείς ότι η διαφορά ανάμεσα στον Croce και τον Γκράμσι⁵ δεν έγκειται μόνο στην αντίθεση «υποκειμενική» και «συλλογική» έκφραση, αλλά επίσης στο ότι υπήρχε ασυμφωνία ως προς τον όρο «γραμματική». Για τον μεν Croce η γραμματική είναι κατά πάσα πιθανότητα η μορφολογία και η σύνταξη. Κατά συνέπεια, η πρόταση, η οποία δεν παρουσιάζει προβλήματα στο επίπεδο της μορφολογίας και της σύνταξης, δεν μπορεί να απορριφθεί από τη γραμματική. Αντίθετα για τον Γκράμσι η γραμματική είναι κάτι πολύ γενικότερο που περιλαμβάνει και τη σημασιολογία, άρα έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει τα κριτήρια που εξηγούν τη μη αποδοχή της εν λόγω πρότασης.

Σε σχέση πάλι με τη φιλοσοφία ο Γκράμσι συζητά, αναφερόμενος στον Pareto και τους πραγματιστές, αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα αποτελεί εμπόδιο στη γνώση, γιατί φέρει στους κόλπους της ίχνη από παλαιότερους, ακόμα και αρχαϊκούς, τρόπους σκέψης και πρόσληψης του κόσμου.⁶ Αυτό δεν ήταν μόνο ένα φιλοσοφικό ρεύμα, αλλά επίσης ένα ρεύμα γλωσσικής πολιτικής που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε «ρεύμα γλωσσικού καθαρισμού», που θα επεδίωκε να εξαφανίσει εκφράσεις όπως «η ανατολή ή η Δύση του ηλίου, γιατί παραπέμπουν σε μια πτολεμαϊκή αστρονομία, ενώ η επιστήμη έχει προχωρήσει σε διαφορετικά επιστημονικά παραδείγματα.

Σε σχέση με τα κινήματα γλωσσικού σχεδιασμού που αναπτύσσονται την εποχή εκείνη, συζητά αφενός την Εσπεράντο – την προσπάθεια να συγκροτηθεί μια

³ Για το θέμα αυτό βλ. P. Ives 2004 *Gramsci's Politics of Language: Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School*, University of Toronto Press.

⁴ B. Croce 1902 «Η εποπτεία και η έκφραση», από το έργο *Estetica*, κεφ. 1 και 18, *Δευκαλίων* 18, μτφρ. Γ. Ανδρεάδης, Αθήνα, 1977, 145-161.

⁵ CP σελ. 675-688

⁶ PN σελ. 451 και 348-9, CP 348-9,

παγκόσμια τεχνητή γλώσσα που να επιτρέπει την απρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών γλωσσικών κοινοτήτων- και αφετέρου τις προσπάθειες συγκρότησης Πρότυπων Εθνικών Γλωσσών που να καλύπτουν την ποικιλία η οποία οφείλεται τόσο στη γεωγραφική όσο και στην κοινωνική κατανομή των πληθυσμών.

Το τελευταίο αυτό θέμα μπορούμε να πούμε ότι βρίσκεται στον πυρήνα της προβληματικής του Γκράμσι. Το βασικό ερώτημα που θέτει είναι πώς μια γλώσσα, μια εθνική γλώσσα, μπορεί να συγκροτηθεί ως συνεκτική ενότητα που ρυθμίζει και ξεπερνά την ανομοιογένεια που προκαλείται από κοινωνικούς, γεωγραφικούς ή ατομικούς παράγοντες. Πάνω σ' αυτό το βασικό ερώτημα αρθρώνονται οι σκέψεις του γύρω από ένα μεγάλο εύρος γλωσσικών θεμάτων, όπως είναι η σχέση της γλώσσας με την πραγματικότητα, οι νεολογισμοί, η γλωσσική ποικιλία, η νόρμα και η συγκρότηση της ρυθμιστικής γραμματικής και, τέλος, η γλωσσική αλλαγή.

2. Η συγκρότηση μιας Πρότυπης Εθνικής Γλώσσας

Το ζήτημα της συνοχής, της πρωταρχικής ενότητας της γλώσσας είναι ένα πάγιο ζήτημα που απασχολεί όλους όσους σκέφτονται πάνω σε γλωσσικά θέματα, ανεξάρτητα από τις επιστημονικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές καταβολές τους. Το ερώτημα είναι εύλογο: πώς ένα σύστημα το οποίο συνεχώς αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου, το οποίο παρουσιάζει μια τέτοια ανομοιομορφία και δημιουργικότητα στο επίπεδο της χρήσης του μπορεί παρόλα αυτά να διατηρεί τη σταθερότητά του ώστε να επιτρέπει την επικοινωνία, ακόμη κι αν η επικοινωνία είναι ατελής, ακόμη κι αν η επικοινωνία γίνεται με τη μορφή της μετάφρασης;

Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι πού πρέπει κανείς να αναζητήσει τα αμετάβλητα, τα σταθερά στοιχεία της γλώσσας; Στην ίδια την ομοιόστασή της, όπως έκανε για παράδειγμα ο Saussure και γενικά ο δομισμός; Σε γνωσιακές ή/και βιολογικές λειτουργίες που χαρακτηρίζουν το ανθρώπινο είδος, όπως έκανε, για παράδειγμα ο Chomsky, με την καθολική γραμματική; Στις λειτουργίες της επικοινωνίας, όπως έκανε ο κύκλος του Bakhtin, και με διαφορετικό τρόπο οι σύγχρονες θεωρίες του λειτουργισμού; Στην εξωγλωσσική πραγματικότητα, η οποία αναπαρίσταται στη γλώσσα και η πρόσληψη της οποίας προσδιορίζεται από αυτήν; Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να παραθέσουμε ένα μακρύ κατάλογο

ερωτημάτων, οι διατυπώσεις των οποίων απηχούν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τίθεται το συγκεκριμένο ζήτημα.

Τον Γκράμσι δεν τον απασχολούν αυτά τα ερωτήματα ή τον απασχολούν στο βαθμό που επηρεάζουν τη διαδικασία που απασχολεί τον ίδιο και που, όπως είπα προηγουμένως, είναι η εδραίωση μιας Πρότυπης Γλώσσας μέσα από την ενοποίηση των ποικιλιών της. Οι ποικιλίες για τον Γκράμσι δεν αποτελούν πλούτο αλλά φυγόκεντρες και «παθολογικές» τάσεις που καταλύουν τη συνοχή της γλώσσας. Τέτοιες τάσεις είναι οι διάλεκτοι, η γλώσσα που αναπτύσσουν τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, η αργκό, οι νεολογισμοί, τα επίπεδα ύφους, οι συντεχνιακές γλώσσες και οι ιδιόλεκτοι, δηλαδή ο ιδιαίτερος τρόπος που εκφράζεται κάθε άνθρωπος ξεχωριστά. Ο ενοποιητικός παράγοντας για τον Γκράμσι δεν είναι η γλώσσα αυτή καθ'αυτή, αλλά ο πολιτισμός, ο οποίος ομαδοποιεί σε διαφορετικά επίπεδα τους ανθρώπους που μιλούν με τον ίδιο τρόπο και καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον.

Η εικόνα που δίνει ο Γκράμσι θα μπορούσε να παρομοιαστεί με μια πυραμίδα όπου στην κορυφή της έχουμε έναν άνθρωπο με την προσωπική του γραμματική, την αυθόρμητη γραμματική που αναπτύσσει στο πλαίσιο μιας γλωσσικής κοινότητας και η οποία αντιστοιχεί στον τρόπο που σκέπτεται και αισθάνεται. Σιγά-σιγά κατεβαίνοντας ένα ένα τα σκαλιά της πυραμίδας έχουμε ομαδοποιήσεις γλωσσικών κοινοτήτων με βάση μια κοινή κουλτούρα. Αυτές οι ομαδοποιήσεις σταδιακά διευρύνονται για να φτάσουμε στη βάση της πυραμίδας, η οποία αντιπροσωπεύει την Πρότυπη Γλώσσα, η οποία εκφράζει το εύρος και την πολυπλοκότητα του πολιτισμού.

Με βάση αυτή την εικόνα της πυραμίδας μπορούμε να καταλάβουμε ορισμένες σκέψεις του Γκράμσι, οι οποίες ξενίζουν τον σημερινό αναγνώστη. Το απόσπασμα που θα διαβάσω είναι από τα *Τετράδια της φυλακής* στο τμήμα «Μελέτη της φιλοσοφίας».⁷

⁷ PN σελ. 325

«Εάν ισχύει ότι κάθε γλώσσα περιλαμβάνει τα στοιχεία μιας αντίληψης του κόσμου και του πολιτισμού, ισχύει εξίσου ότι από τη γλώσσα κάποιου μπορούμε να εκτιμήσουμε τη μεγαλύτερη ή τη μικρότερη πολυπλοκότητα της αντίληψής του του κόσμου. Κάποιος που μιλάει μόνο μία διάλεκτο, ή δεν καταλαβαίνει επαρκώς την πρότυπη γλώσσα, αναγκαστικά έχει μια πρόσληψη του κόσμου που είναι λίγο ως πολύ περιορισμένη και επαρχιακή, που είναι απολιθωμένη και αναχρονιστική σε σχέση με τα μείζονα πνευματικά ρεύματα που κυριαρχούν στον κόσμο. Τα ενδιαφέροντά του θα είναι περιορισμένα, λίγο ως πολύ συντεχνιακά και οικονομίστικα, όχι καθολικά.»

Θα μπορούσε κανείς εύκολα, υιοθετώντας μια ανθρωπολογική ή γλωσσολογική οπτική γωνία, να ασκήσει έντονη κριτική στις αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνονται στην παράγραφο που μόλις διάβασα. Όμως θα ήταν ίσως πιο ενδιαφέρον να προσπαθήσει κανείς να καταλάβει τι ακριβώς θέλει να πει ο Γκράμσι και σε ποια συμφραζόμενα διατυπώνει τις απόψεις του. Πρέπει να σκεφτούμε επίσης ότι ο Γκράμσι κατάγεται από τη Σαρδηνία όπου μιλιέται μια εξαιρετικά αποκλίνουσα διάλεκτος σε σχέση με την γραπτή γλώσσα και αυτό ίσως να αποτελούσε ένα επιπλέον εμπόδιο στην πορεία του.

Οι γλωσσολόγοι θεωρούν ότι η συνοχή της γλώσσας είναι ενδοσυστημική και ότι η χρήση της γλώσσας – η οποιαδήποτε ποικιλία της γλώσσας- είναι η έκφανση ενός σταθερού πυρήνα ο οποίος αποτελείται από κανόνες και αρχές. Στον πυρήνα αυτό δεν έχουμε πρόσβαση παρά μέσω των πραγματώσεών του.

Είναι σαφές ότι ο Γκράμσι δεν αναφέρεται σε μια τέτοιου είδους συνοχή, όπως και δεν αναφέρεται σε καμία *a priori* συνοχή. Για τον Γκράμσι η συνοχή αναπτύσσεται ιστορικά. Είναι η έκφραση της συνεννόησης ανάμεσα στους ομιλητές μιας γλώσσας και σταθμίζεται με το βαθμό σύγκλισης των πρακτικών τους και των αντιλήψεών τους για τον κόσμο σε μια διαδικασία όπου αντίπαλες ομάδες αγωνίζονται για την πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία. Κατά συνέπεια, το γλωσσικό ζήτημα που αναδύεται δεν τίθεται με γλωσσολογικούς όρους.

Έτσι, παρόλες τις γλωσσολογικές του καταβολές, ο Γκράμσι απομακρύνεται από το επιστημολογικό πλαίσιο του κύριου κορμού της γλωσσολογίας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Και αυτό είναι

αναμενόμενο. Η πορεία της σκέψης του Γκράμισι και η πορεία της γλωσσολογίας έχουν αντίθετη φορά. Η γλωσσολογία ήδη από τον 19^ο αιώνα, επιδιώκοντας την αυτονομία της και την εδραίωση της επιστημονικής της υπόστασης, ακολουθεί επιστημολογικές αρχές που αποσυνδέουν τη μελέτη της γλώσσας από την κοινωνική αλληλεπίδραση. Το νεο-γραμματικό πρότυπο με τους ενδοσυστημικούς κανόνες αλλαγής –τους νόμους χωρίς εξαιρέσεις– τείνει να ταυτίσει την εξέλιξη της γλώσσας με την εξέλιξη ενός φυσικού οργανισμού και να συγκροτήσει τις μεθόδους του σε αντιστοιχία με τις μεθόδους των θετικών επιστημών. Ο δομισμός, το θεωρητικό πρότυπο που διαδέχεται το νεο-γραμματικό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρότι διατυπώνει υποθέσεις πολύ διαφορετικές από το προκάτοχό του, επικεντρώνεται ωστόσο κι αυτό σ' ένα δομικό σχήμα το οποίο ο Saussure ονομάζει «langue» και το οποίο ορίζεται ως ένα αφηρημένο σύστημα αντιθέσεων. Το σύστημα αυτό αποτελεί το αντικείμενο της γλωσσολογίας. Η σημασία του κάθε συστατικού του συστήματος δεν είναι εγγενής, δεν είναι δηλαδή θετικά προσδιορισμένη, αλλά ορίζεται με βάση τις σχέσεις που διατηρεί με τα υπόλοιπα συστατικά που ανήκουν στο σύστημα αυτό. Οι μεταβολές που επιτελούνται είναι ενδοσυστημικές. Πρόκειται για ένα αντικείμενο θεωρητικά κατασκευασμένο –πολλοί έχουν μιλήσει για μια κοπερνίκια επανάσταση στον τομέα της θεωρίας της γλώσσας- και, κατά συνέπεια, απαλλαγμένο από οποιαδήποτε είδους πραγμάτωση, που θα μπορούσε να αλλοιώσει την ομοιογένειά του. Έτσι από το πεδίο της γλωσσολογικής έρευνας απομακρύνεται η ομιλία (parole), γιατί θεωρείται ατομική πραγμάτωση της γενικής γλωσσικής ικανότητας και, κατά συνέπεια, περιλαμβάνει ετερογενή στοιχεία. Παράλληλα με την ατομικότητα, την υποκειμενικότητα του ομιλητή, απομακρύνεται και η διυποκειμενικότητα, οτιδήποτε δηλαδή σχετίζεται με την επικοινωνία και τις σχέσεις των ανθρώπων.

Είναι σαφές ότι μια τέτοιου είδους προσέγγιση αποκλείει τόσο τους ομιλητές όσο και την ιστορία τους, και αυτό δεν βρίσκει σύμφωνο τον Γκράμισι. Ενδεικτικός της διαφωνίας του είναι ο τρόπος που χρησιμοποιεί την αντίθεση ανάμεσα στον όρο *lingua* (langue) και στον όρο *linguaggio* (langage), με τον τελευταίο να παίζει –σε αντίθεση με τη δομιστική λογική- κυρίαρχο ρόλο στο πεδίο της έρευνας. Σ' αυτό το σημείο οι απόψεις του συγκλίνουν με τις απόψεις του κύκλου του Bakhtin, ο οποίος ασκεί κριτική στον θετικισμό των γλωσσολογικών επιστημονικών παραδειγμάτων – και κατ' επέκταση στον ρωσικό φορμαλισμό, ο οποίος αναπτύσσεται σε αναλογία με

τον δομισμό- απορρίπτοντας την αντίληψη ότι η γλώσσα ανάγεται σ' ένα αφηρημένο ιδεατό αντικείμενο. Έτσι ο Bakhtin δίνει έμφαση στην ομιλία, υπογραμμίζοντας την κοινωνική της υπόσταση και θεωρώντας ότι η ομιλία δεν είναι μια ατομική πραγμάτωση της γλώσσας, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συνθήκες επικοινωνίας, οι οποίες με τη σειρά τους συνδέονται με τις κοινωνικές δομές.⁸ Ας σημειωθεί παρενθετικά ότι αυτές οι αντιλήψεις έμειναν στα περιθώρια για περισσότερο από πενήντα χρόνια για να επανέλθουν σήμερα στο προσκήνιο με σύγχρονα γλωσσολογικά παραδείγματα που, αντίθετα με τα προκάτοχά τους, εστιάζουν στις διεργασίες εκφοράς του λόγου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γκράμσι ξανασυναντά τις γλωσσολογικές του καταβολές όταν μιλά για την μεταφορική χρήση ή ακριβέστερα τη μεταφορική φύση της γλώσσας. Σ' αυτό το σημείο επικαλείται τις μελέτες του Βρέαλ, ενός ιστορικού γλωσσολόγου που έγραψε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και ασχολήθηκε με τις αρχές που διέπουν την αλλαγή στη σημασία των λέξεων. Ο Βρέαλ, σε αντίθεση με την κυρίαρχουσα επιστημολογία του 19^{ου} αιώνα, η οποία ενσωμάτωνε τη γλωσσολογία στις φυσικές επιστήμες και αναζητούσε ανάλογους τύπους κανόνων, υποστήριξε ότι η γλωσσολογία ανήκει στις κοινωνικές και ιστορικές επιστήμες και, κατά συνέπεια πρέπει να ορίσει κανόνες που να ταιριάζουν στη φύση της. Στο βασικό του έργο *Essai de sémantique, Science des significations* γραμμένο το 1890 υποστηρίζει ότι η εξέλιξη του λεξιλογίου ανάγεται σε μεγάλο βαθμό στη χρήση της μεταφοράς.

Ο Γκράμσι υιοθετεί, χωρίς επιφυλάξεις, την προσέγγιση του Βρέαλ για να μιλήσει για την ιστορικότητα της γλώσσας. Λέει λοιπόν στα *Τετράδια της φυλακής* ότι «η σύγχρονη γλώσσα είναι μεταφορική σε σχέση με τις σημασίες και το ιδεολογικό περιεχόμενο που οι λέξεις οι οποίες χρησιμοποιούμε είχαν σε μια προηγούμενη φάση του πολιτισμού».⁹ Παρόλο που ο Γκράμσι χρησιμοποιεί αυτή την προσέγγιση για να ασκήσει κριτική σε συγκεκριμένες πρακτικές και απόψεις που εκφράζονταν την εποχή που έγραφε, δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε την ιδιαίτερή του διεισδυτικότητα σε σχέση με τη γλώσσα. Το να δώσει μια τόσο κεντρική θέση στη

⁸ Βλ. ενδεικτικά Μ. Bakhtin (V. N. Volochinov) 1929, γαλλική έκδοση *Le marxisme et la philosophie du langage*, μτφρ. M. Yaguello, Editions de Minuit, Παρίσι, 1977 επίσης M.C. Leps 2004 «Critical Productions of Discourse: Angenot, Bakhtin, Foucault», *The Yale Journal of Criticism*, vol. 17, N 2, σελ. 263-286

⁹ PN σελ. 450

μεταφορά –και να μην υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι πρόκειται για ένα «παρασιτικό» φαινόμενο που «θολώνει», κατά κάποιο τρόπο, τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την πραγματικότητα- σημαίνει ότι δέχεται την αυτονομία του γλωσσικού σημείου σε σχέση με την αναφορά του. Δέχεται επίσης ότι η σημασία κατασκευάζεται και δεν είναι δεδομένη, ότι δεν υπάρχει κυριολεξία, ότι οι λέξεις δεν έχουν τη σταθερότητα μιας ετικέτας, αλλά μετατοπίζονται ακολουθώντας μια ορισμένη πορεία και ότι η γλώσσα άρα και η επικοινωνία είναι αμφίσημη και διαμεσολαβείται με απεικονίσεις που δεν ταυτίζονται.

Με αφετηρία αυτή την παραδοχή για τη μεταφορική φύση της γλώσσας, ο Γκράμσι συνεχίζει στο ίδιο κείμενο: «Η απουσία κριτικής και ιστορικής προοπτικής σε σχέση με το γλωσσικό φαινόμενο οδηγεί σε πολλά σφάλματα τόσο επιστημονικής όσο και πρακτικής φύσης». Μιλώντας για τα σφάλματα αυτά, αναφέρεται σε ορισμένα ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με τη δημιουργικότητα της γλώσσας. Θα εστιάσω σε δύο από αυτά. Ο Γκράμσι ασκεί κριτική αφενός στους υποστηρικτές της ουτοπίας – όπως την χαρακτηρίζει- των τεχνητών, παγιωμένων παγκόσμιων γλωσσών, εννοώντας φυσικά την Εσπεράντο. Αφετέρου, αναφερόμενος στο κίνημα των πραγματιστών, οι οποίοι θεωρούσαν τη γλώσσα πηγή σφαλμάτων και ήθελαν μια μονοσήμαντη γλώσσα, άμεση αντανάκλαση της πραγματικότητας, και ειδικότερα στον Pareto, ο οποίος συγκρότησε ένα δικό του λεξικό με «διαυγείς» και «μαθηματικές» λέξεις, ασκεί κριτική στην εισαγωγή αυθαίρετων νεολογισμών.¹⁰

Ο Γκράμσι θεωρεί ότι η γλώσσα δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις μεταφορικές και πυκνές σημασίες της. Όπως λέει ο ίδιος: «Η γλώσσα μεταβάλλεται με τη μεταβολή όλου του πολιτισμού, μέσω της κατάκτησης του πολιτισμού από νέες κοινωνικές τάξεις και μέσω της ηγεμονίας μιας εθνικής γλώσσας σε βάρος άλλων γλωσσών. Η γλώσσα που σχηματίζεται απορροφά με μεταφορικούς σχηματισμούς τις λέξεις παλαιότερων φάσεων του πολιτισμού».¹¹

3. Το ζήτημα της νόρμας και η ρυθμιστική γραμματική.

Το τελευταίο θέμα που θα θίξω σήμερα αφορά τη συγκρότηση μιας ρυθμιστικής γραμματικής, ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τον Γκράμσι. Πριν μιλήσω για τον

¹⁰ PN σελ. 451

¹¹ PN σελ. 451-2

Γκράμσι θα ήθελα να υπενθυμίσω μερικές γενικές παραδοχές που θα βοηθήσουν ίσως τη συζήτηση.

Πολλές περιγραφές της γλώσσας συντάχθηκαν για να προσδιορίσουν με ακρίβεια τη «σωστή χρήση». Αυτό που ονομάζουμε «σωστή χρήση» βασίζεται σε μια νόρμα η οποία προκρίνει ορισμένους μόνο από τους σχηματισμούς που χρησιμοποιούνται από τους ομιλητές ενώ άλλους τους απορρίπτει χαρακτηρίζοντάς τους απρόσεκτους, εσφαλμένους ή χυδαίους. Έτσι, αυτό που ονομάζουμε «γραμματική» επωμίστηκε ένα διπλό ρόλο: αφενός να περιγράψει πώς είναι η γλώσσα και αφετέρου, δίνοντας προτεραιότητα σε μια ορισμένη χρήση, να περιγράψει πώς πρέπει να είναι η γλώσσα.

Η ανάπτυξη της γλωσσολογικής έρευνας τον 19^ο αιώνα οδήγησε στον χωρισμό ανάμεσα στην επιστημονική μελέτη της γλώσσας και τον προσδιορισμό της νόρμας της. Αφενός, η ιστορική γλωσσολογία έδειξε ότι οι εξελίξεις στη γλώσσα πολύ συχνά προέρχονται από σχηματισμούς που εμφανίζονται στη λαϊκή γλώσσα, ή σε τοπικά ιδιώματα. Αφετέρου είναι πλέον σαφές ότι οι βασικές γλωσσικές διεργασίες εμφανίζονται με περισσότερη σαφήνεια σε ομιλίες που θεωρούνται εσφαλμένες, όπως η παιδική ή η λαϊκή γλώσσα, παρά στη γλώσσα που ακολουθεί τους κανόνες της επίσημης νόρμας.

Μέσα από το πρίσμα της κοινωνιολογίας κατά πάγια πρακτική ο βαθμός σύγκλισης ή απόκλισης από τη νόρμα θεωρείται συνάρτηση της κοινωνικής τάξης. Η σχολή του Bourdieu έχει εδραιώσει αυτή την αντίληψη, παρόλο που υπάρχουν φωνές, όπως αυτή του Milner,¹² που υποστηρίζουν ότι ηφορά της συνάρτησης δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Αλλά δεν θέλω να επεκταθώ σ' αυτά τα θέματα γιατί δεν φαίνεται να απασχολούν τον Γκράμσι. Επιστρέφοντας στην εικόνα της πυραμίδας που χρησιμοποίησα προηγουμένως, αναρωτήθηκα τι εννοεί με τον όρο «Πρότυπη Εθνική Γλώσσα». Αναρωτήθηκα, δηλαδή, αν η βάση της πυραμίδας αντιστοιχεί στην πραγματικότητα με τη γλώσσα της ελίτ, την καλλιεργημένη γλώσσα, η οποία καλό θα ήταν να επεκταθεί και στα υπόλοιπα στρώματα της κοινωνίας.

¹² J.C.I. Milner 1989 *Introduction à une science du langage*, Παρίσι, Seuil, σελ 72

Η απάντηση που δίνει ο Γκράμσι στο ερώτημα αυτό είναι σαφέστατα «όχι». Και εδώ πάλι βλέπουμε τη διεισδυτικότητα του Γκράμσι σε σχέση με τη γλώσσα

Για τον Γκράμσι κάθε ομιλητής έχει μια ατομική γραμματική, η οποία, επειδή είναι ατομική, οδηγεί σε κάποια αποσύνθεση. Αυτή η γραμματική υπόκειται σε αυθόρμητο έλεγχο από τους υπόλοιπους ομιλητές. Υπάρχει, με άλλα λόγια, στο πλαίσιο μιας γλωσσικής κοινότητας ένας πρώτος αμοιβαίος έλεγχος, μια αλληλοεκπαίδευση και μια λογοκρισία, η οποία εκδηλώνεται με εκφράσεις του τύπου «Τι θέλεις να πεις;», «Εξηγήσου» ή με γέλιο, καρικατούρα ή κοροϊδία. Σύμφωνα με τον Γκράμσι αυτή η αυθόρμητη αντίδραση είναι ανεπαρκής και αποσπασματική. Γι αυτό πρέπει να συμπληρωθεί με μια ρυθμιστική γραμματική η οποία –όπως λέει ο ίδιος- «αναβαθμίζει την ατομική εκφραστικότητα γιατί δίνει έναν εύρωστο και ομοιογενή σκελετό στον εθνικό γλωσσικό οργανισμό του οποίου κάθε άτομο είναι η αντανάκλαση και ο ερμηνευτής».¹³

Για τον Γκράμσι, η ομοιογένεια, η συνοχή δεν είναι απλή, δεν είναι τρέχουσα και δεν είναι επιστημονική. Η ρυθμιστική γραμματική δεν είναι απλά η διατύπωση μιας καθιερωμένης νόρμας, αλλά είναι ένα ιστορικό ντοκουμέντο, είναι όπως λέει ο ίδιος «η φωτογραφία μιας συγκεκριμένης φάσης μιας εθνικής συλλογικής γλώσσας ιστορικά σχηματισμένης και σε συνεχή εξέλιξη». Αυτή η γλώσσα βρίσκεται «σε αντιπαράθεση με παραδοσιακές μορφές και σε αντιστοιχία με τις υπόλοιπες γλώσσες του κόσμου».

Βλέπουμε ότι για τον Γκράμσι η ρύθμιση – η εθνική γλώσσα- δεν είναι μια τάξη πραγμάτων επιβεβλημένη από πολιτικούς παράγοντες. Η πρότυπη γλώσσα δεν αντιστοιχεί στο γνωστό ορισμό του Weinreich «μια γλώσσα είναι μια διάλεκτος που διαθέτει στρατό και ναυτικό», αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαπραγμάτευσης και μιας παράδοσης, μιας «πειθαρχίας στην ιστορικότητα της γλώσσας» - μια μορφή τεχνικής που επιτρέπει στον ομιλητή να επαναλαμβάνει το ίδιο πράγμα, δηλαδή να ακολουθεί έναν κανόνα- σε μια ποικιλία διαφορετικών περιστάσεων -στο βαθμό βέβαια που τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας θεωρούν ότι

¹³ CP σελ. 676

ακολουθεί τον κανόνα – όλο αυτό σε σχέση με τη γλώσσα, η οποία από τη φύση της δεν μπορεί να παγιωθεί, γιατί όπως λέει χαρακτηριστικά ο Hoggocks: «οι τέλεια προτυποποιημένες γλώσσες είναι μόνο οι νεκρές».¹⁴

Σήμερα μπορούμε να πούμε ότι το θέμα της Πρότυπης Γλώσσας στην Ιταλία όπως και σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, έχει λίγο ως πολύ λυθεί. Η Πρότυπη Γλώσσα δεν είναι πλέον μια συγκεκριμένη ποικιλία αλλά μια υπερκείμενη ενότητα με συνοχή μέσα σε καθορισμένες παραμέτρους, η οποία προσφέρει μια γκάμα από ποικιλίες κατάλληλες για τον προφορικό και τον γραπτό λόγο. Ένα *a contrario* σύμπτωμα αυτής της κατάστασης είναι ότι εκφράζονται πλέον επίσημες πολιτικές πρακτικές που προσπαθούν να διατηρήσουν την ποικιλία των διαλέκτων. Το αναλυτικό πρόγραμμα, φερ'επιείν, της διδασκαλίας της αγγλικής έχει μετατοπίσει το κέντρο βάρους του από τα τυποποιημένα και σε μεγάλο βαθμό κατασκευασμένα «BBC English» σε μια πιο «φυσική» ποικιλία και στις κοινωνικές και γεωγραφικές διαλέκτους, τουλάχιστον στα προχωρημένα επίπεδα γλωσσομάθειας. Στην Ιταλία, με πρωτοβουλία, αν δεν κάνω λάθος, του γλωσσολόγου Tulio de Mauro οι διάλεκτοι διδάσκονται στα σχολεία. Στην Κάτω Ιταλία διδάσκεται για παράδειγμα, η Γκρίκο, η γνωστή μιγαδική διάλεκτος, η οποία τείνει να εκλείψει. Μια τέτοια πολιτική πρωτοβουλία σημαίνει ότι το θέμα του κεντρικού κορμού της γλώσσας δεν τίθεται πλέον με τους ίδιους όρους, με την ίδια ένταση όπως την εποχή που έγραφε ο Γκράμσι.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι αποσπασματικές σκέψεις του Γκράμσι για τη γλώσσα αντιστοιχούν σε σύγχρονα θεωρητικά γλωσσολογικά ρεύματα που θεωρούν ότι η εκφορά του λόγου σε πραγματικές συνθήκες επικοινωνίας είναι το κλειδί για να φτάσουμε στον πυρήνα της γλώσσας και κατανοήσουμε τόσο τις γλωσσικές όσο και τις γνωσιακές διεργασίες και απεικονίσεις.

¹⁴ Τζέφρυ Χόρροκς, 1997 *Ελληνικά, η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, εισαγωγή και μτφρ. Μελίτα Σταύρου και Μαρία Τζεβελέκου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006.

